

УДК 930.25:371.383

Тамара Демченко

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЮ ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛЕНЬ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНІ

Стаття посвячена источниковедческому анализу документов специальных и некоторых общих фондов архивохранилищ Украины, где отложились материалы, характеризующие ход и результаты культурно-образовательной деятельности отделений Русского технического общества в Украине.

Дана розвідка є другим¹ зверненням авторки до означеної проблематики. Відхід від колишніх наукових інтересів не варто вбачати у тому, що тема вичерпана. Значну роль у виборі нових пріоритетів зіграла зацікавленість краєзнавчими сюжетами, а діяльність відділень Російського технічного товариства (далі – РТТ) на Чернігівщину через брак у краї більш-менш значних промислових об'єктів не поширювалася.

В умовах сьогодення ареал можливого дослідження історії товариств різко розширюється. Крім з'ясування маловивчених аспектів традиційної схеми: розвитку та розміщення продуктивних сил, сприяння науково-технічному прогресові, піднесення загальноосвітнього та фахового рівня населення в цілому та робітництвазокрема, поглиблений аналіз даної проблеми забезпечує науковців інформацією до розгляду тем, які в рамках радянської історіографічної моделі навіть не поставали. Насамперед йдеться про зародження та функціонування певних елементів громадянського суспільства. Годі й говорити, що це питання у кожній державі, що утворилася на теренах колишнього СРСР, включаючи й Росію, набуло особливої актуальності і гостроти. У нещодавно оприлюдненій полемічній статті Р. Шпорлюк наводить узагальнений висновок сучасного історика Д. Лівена щодо тих факторів, котрі уможливили сумнозвісні події початку ХХ ст. у Росії: “навіть 1914 року росіяни не були справжньою нацією”². У цій формулі замість “росіян” можна поставити “українці”, “білоруси”

et cetera – смисл не зміниться. Добре відомі реалії самодержавної імперії гальмували формування націй, у тому числі й панівної. Проте, навіть царат не міг повністю нехтувати інтересами бізнесу, освіти, культури, а відтак ті нечисленні товариства та їхні філії, які засновувалися під патронатом імператорської родини, згідно із статутним положенням користувалися правами, достатніми для забезпечення не лише корпоративних, але значною мірою й громадських інтересів їхніх членів. Керівництво та актив відділень РТТ в Україні зовсім не переймалися національними проблемами, а тому їхній внесок у розвиток визвольного українського руху дорівнює нулю, але вони формували громадянські настрої в середовищі наукової, освітянської та технічної інтелігенції.

Аналіз джерел, що відклалися внаслідок діяльності цих товариств, дає змогу глибше проаналізувати причини невтручання і навіть ворожого ставлення представників кадрового (кваліфікованого) робітництва до революційних подій, на які вказали деякі російські історики³. Згідно з нашими спостереженнями, робітники значно частіше і охочіше вдавалися до навчання як засобу суттєво поліпшити своє матеріальне становище, підвищити соціальний статус, аніж до форм класової боротьби, тим паче в її найрадикальніших виявах. Відтак, чим більше б засновувалося шкіл, класів, курсів, читань, доступних для робітників та їхніх дітей, тим менше залишалося шансів у радикалів для тотального руйнування державних основ, а разом із ними і засад суспільності та духовності.

Таким чином, у полі зору дослідників нового покоління ця тема неминуче потрапляє до таких, що ще далеко не втратили своєї актуальності. Приємно відзначити, що дослідження продовжуються. Так, О.Люта проаналізувавши роботу Миколаївського та Одеського відділень у Херсонській губернії, досить високо оцінила зусилля їхніх членів у справі підготовки кадрів кваліфікованих робітників⁴. Отже, можна сподіватися, що дана розвідка, присвячена аналізу виявлених авторкою архівних джерел, стане у пригоді всім, хто зацікавиться тематикою на рівні краснавчих студій.

Перше відділення РТТ розпочало свою роботу в Миколаєві у 1869 р. Упродовж наступних десятиліть до 1911 р. включно

були засновані аналогічні товариства в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Житомирі, Кременчуці, Полтаві. Згідно з нашими підрахунками їхніми членами на початок 1914 р. перебувало близько 1350 осіб. Для дослідження культурно-освітньої діяльності відділень ми опрацювали друковані звіти і протоколи засідань, фінансові документи, статті та деякі види відомчої літератури, яка непогано збереглася. Використання архівних даних дає можливість повніше відтворити умови, в рамках яких протікала зазначена діяльність відділень РТТ, простежити ставлення до неї з боку центральних і місцевих органів влади, представників громадськості тощо.

Обстеження фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) і деяких обласних архівосховищ – Одеського, Миколаївського, Харківського (далі відповідно – ДАОО, ДАМО, ДАХО) – показало, що в них зберігаються цінні, маловідомі документи, які проливають яскраве світло на вище названу проблему. Найбільший інтерес викликають матеріали трьох спеціальних фондів: № 730 (“Київське відділення Російського технічного товариства”) у ЦДІАК України, № 333 (“Одеське відділення Російського технічного товариства”) в ДАОО та № 977 (“Харківське відділення Російського технічного товариства”) в ДАХО. Щоправда, останній з них складається тільки з однієї справи, в якій зібрані оригінали та коректура статей трьох номерів журналу “Счетоводство и хозяйство”, що його видавало Харківське відділення (далі – ХВРТТ)⁵. Але в двох попередніх налічується кілька сотень одиниць зберігання. Так, два описи фонду № 730 включають 713 справ. Переважна більшість їх – це праці цукрового відділу Київського відділення Російського технічного товариства (далі – КВРТТ), присвячені складанню технічних описів цукрових заводів. Тільки упродовж двох останніх десятиріч XIX ст. (1880–1901 рр.) було підготовлено 180 описів. Ціла низка документів розкриває й освітню та науково-популяризаторську діяльність товариства. Фонд № 333 Одеського відділення РТТ (далі – ОВРТТ) вміщує 634 справи, матеріали яких дають цілісне уявлення про його багатогранну роботу. Ще більший інтерес викликають дані фондів ДАОО – № 117 “Школа десятників будівельної справи при Одеському відділенні технічного товариства” (522 течки в основному з особовими справами учнів

школи) та № 127 “Опис справ вечірніх класів для робітників при Одеському відділенні Російського технічного товариства” (42 одиниці зберігання).

Серед документів цілої низки інших фондів теж виявлено чимало матеріалів, що розкривають окремі напрямки культурно-освітньої діяльності відділень РТТ в українських губерніях, дають можливість показати її хід, особливості та результати на тлі тогочасного суспільно-політичного життя.

Значний інтерес викликають дані течки № 14 262 фонду № 230 “Канцелярія військового генерал-губернатора м. Миколаєва Херсонської губернії”, що зберігається у ДАМО. Справа розпочалася з того, що у 1895 р. МВРТТ, занепокоєне браком спеціалістів на промислових підприємствах міста, вирішило поставити питання про заснування “середнього механіко-технічного училища” з викладанням “основ суднобудування, сільськогосподарського машинобудування та пароплавної механіки”⁶. Якимось чином це клопотання потрапило до річного звіту генерал-губернатора із приміткою, що “на місцевих фабриках і заводах спостерігається повна відсутність російських техніків з середньою підготовкою”. Зауваження привернуло увагу імператора, який зволив поцікавитися причинами цього явища⁷. З даного питання Міністерство народної освіти змушене було давати пояснення Кабінету міністрів. Виявилось, що й вся імперія в цілому відчуває гостру потребу в спеціалістах середньої ланки, бо до 1888 р. їх готували лише у 4 навчальних закладах. Наприкінці століття ситуація не дуже поліпшилася, бо Міністерство не здатне було подолати перешкоди, що крилися у “відсутності коштів і відповідно підготовленого викладацького персоналу”⁸. Тим не менше, клопотання Миколаївського відділення відхилили. Копії документів бюрократичного листування справно пересилалися до Миколаєва і осідали в канцелярії генерал-губернатора. А керівники МВРТТ збагнули, якщо хочеш мати навчальний заклад, треба покладатися на власні кошти і можливості.

Жодне з товариств не здатне було через брак належного фінансового забезпечення заснувати середній навчальний заклад. Такий крок під силу тільки державним інституціям. Тому відділення зосередили свої зусилля на заснуванні навчальних закладів для підвищення кваліфікації робітників та отриманні хоча

б незначних субсидій від державної скарбниці. Допомога з боку останньої поступала, але була мізерною. Так курси з технічного креслення при Миколаївському відділенні РТТ одержували з 1903 р. 800 руб.⁹, а Одеська школа десятників, заснована ОВРТТ, відповідно 750 руб.¹⁰. Не відзначалася масштабністю й фінансова допомога земств та міських органів самоврядування. У 1913 р. із загальної суми витрат Харкова на народну освіту в 600 368 руб. 89 коп. на частку Постійної комісії ХВРТТ, котра опікувалася питаннями освітнього характеру, припало лише 600 руб.¹¹.

Незавжди виправдовували себе надії, які покладалися на щедрість підприємців. Згідно із вдалим висловом сучасної дослідниці: “підприємницький прагматизм, який підказував, що кваліфікована праця робітника і службовця більш продуктивна, помножений на моральну потребу сприяти прогресові освіти і культури”,¹² мав би зіграти вирішальну роль у фінансуванні професійної освіти. Але на практиці все відбувалося інакше. Попри діяльність відомих меценатів, пересічні підприємці не досить охоче виділяли кошти. У цьому відношенні показова історія Смілянських технічних класів. Прагнучи заснувати училище для підготовки техніків-цукроварів, потреба в яких була аж надто відчутною, Київське відділення РТТ розраховувало на те, що цукрозаводчики погодяться утримувати навчальний заклад шляхом щорічних відрахувань до фонду училища по 1/10 коп. з берковця переробленого цукрового буряка. Проте розрахунки виявилися безпідставними, бо на даних умовах фінансувати училище погодилися власники лише 20 цукроварень¹³, та й то не найпотужніших. Так Костобобрський цукровий завод Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії надіслав 9 руб. сріблом¹⁴. Відтак, заснування училища затяглося на 15 років.

Значну матеріальну скруту постійно відчували навчальні заклади Одеського відділення. Через цю банальну причину до програми викладання школи десятників тривалий час не могли запровадити фізику і низку спеціальних дисциплін¹⁵. Особливо тяжко довелося ООРТТ, коли організована ним у 1911 р. промислова виставка зазнала фінансового краху. Дефіцит бюджету товариства був таким значним, що постала загроза продажу приміщень і майна¹⁶. Щоб роздобути кошти, Рада товариства ризикнула організувати у 1912 р. в приміщенні купецької біржі два бал-

маскаради, які в сумі дали прибуток 3620 руб. 80 коп.¹⁷. Цей екстраординарний, як на поважне науково-технічне товариство, крок не зміг суттєво поліпшити ситуацію, бо, як писали у звіті: “...витрати тільки по школі десятників зросли до 12 410 руб., а постійні доходи складали 5 500 руб.”¹⁸.

Навчально-освітні та популяризаторські заходи відділень зустрічали щирі підтримку з боку робітництва. Численні представники останнього, попри всі економічні негаразди, виявляли жадобу до знань, які трактувалися як засіб поліпшити матеріальне становище, знайти постійну роботу, мати змогу вибирати краще місце. Наплив бажаючих навчатися у різних закладах РТТ був колосальним. Так, на вечірні курси для робітників, відкриті ООРТТ у 1898 р., записалося 288 чоловік, хоча через брак приміщення до школи прийняли лише 74 особи¹⁹. Відразу відзначимо, що навчатися у школах відділень РТТ, було важко. За навчання потрібно було платити, окрім того, заняття були вечірніми, а, по суті, нічними, а робітникам часто доводилося добиратися до місця їхнього проведення через усе місто на своїх двох, бо вони були змушені економити на транспорті. “Треба дивуватися не тому, – писав у звіті інспектор курсів, – що учні залишають навчання, а тому, що деякі ходили по кілька місяців... і продовжують ходити й тепер”²⁰. Ще один, можливо, мало зрозумілий з точки зору сьогодення, але вражаючий аспект тогочасного навчання: викладачами курсів, як правило, виступали члени товариства – інженери. Вони з усією серйозністю і відповідальністю ставилися до добровільно взятих зобов’язань, і вимагали від своїх дорослих і стомлених учнів справжніх знань, об’єктивно виставляючи оцінки. Звідсіля колосальний відсів невстигаючих: аналіз екзаменаційних відомостей за 1909/10 навчальний рік показує, що з 80 учнів, котрі навчалися у II півріччі у трьох класах школи десятників ОВРТТ, до випускних екзаменів було допущено 13, а склало їх успішно 6 осіб, тобто 7,5 % від загального числа учнів і менше половини випускників²¹.

Проте драконівські вимоги щодо знань та дисципліни не відштовхували потенційних курсантів ані в Одесі, ані в інших містах, де діяли школи. У ряді випадків робітники самі наштовхували членів товариств на думку щодо необхідності заснування подібних навчальних закладів. Так, у грудні 1902 р. 11 слухачів курсів

кочегарів, які діяли при КВРТТ, звернулися до Ради товариства з проханням вжити всіх заходів для відкриття і курсів машиністів²². Цікавий факт – чутки про курси кочегарів поширилися по всій імперії: до товариства надійшов запит щодо умов вступу від 28-річного селянина – мешканця одного з сіл Глазовського повіту Вятської губернії²³. Власне, до кожної з цих доступних робітникам шкіл поступали вихідці з губерній, далеких від місця розташування товариств. Уродженець Чернігівської губернії Дорохов, 30-річний муляр з 10-літнім стажем роботи, подав заяву до Одеської школи десятників²⁴, а наступного року сюди ж поступав і його брат, теж муляр²⁵.

Особливо багато зусиль докладали, щоб дати змогу навчатися своїм дітям, робітничі сім'ї. Незважаючи на те, що плата за право навчатися у Смілянських технічних класах була доволі високою – 50 руб. на рік, а з 1902 р. у зв'язку з відкриттям підготовчого класу зросла до 75 руб.²⁶ – конкурс вступників був завжди значним. Так у 1897 / 98 навчальному році на 13 вакантних місць претендувало 40 осіб²⁷. Треба віддати належне керівництву школи: воно прагнуло всіма доступними шляхами допомогти учням. До 1902 р. для найбільш знедаєних з них, при умові гарних успіхів у навчанні, було запроваджено 16 стипендій на загальну суму 1090 руб. щорічно²⁸. В училищі практикувалося і навчання в борг, коли, влаштувавшись на роботу по закінченні класів, випускники виплачували заборгованість за право навчатися²⁹. Проте викладачі Смілянських технічних класів прекрасно усвідомлювали недостатність даних заходів. Лейтмотивом цілої низки річних звітів навчального закладу, які зберігаються у фонді № 730, виступає думка про те, що для розвитку системи нижчої і середньої освіти потрібні не “випадкові подачки”, а “постійне, неослабне й обов'язкове”, як з боку урядових органів, так і заводчиків, піклування, яке б виявлялося у твердо гарантованій грошовій підтримці³⁰.

Масштаби, а відтак і результативність просвітницької діяльності провінційних товариств значною мірою залежали від ставлення місцевої влади. А останнє часто було досить прохолодним, якщо не ворожим. І причини його криються не в ідеологічних чи політичних розходженнях, бо керівництво РТТ і його численних відділень завжди підкреслювали свою толерантність щодо існуючого режиму, хоча, мабуть, поділяло чимало характерних для

всієї інтелігенції ілюзій, зокрема, й ту, що: “Російське суспільство звикло чекати на полегшення від вступу на престол кожного нового імператора”³¹. У банку документів товариства та його відділень збереглася маса свідчень про нездійсненні очікування. Великі й малі конфлікти спалахували тому, що владні структури трактували будь-які громадські кроки щодо поліпшення справи як зазіхання на свої повноваження, і завжди давали зрозуміти, що ініціатива має бути покараною. Тільки цим можна пояснити, на нашу думку, відмову Міністерства народної освіти поширити пільгу третього розряду із відбування військової повинності на випускників Смілянських технічних класів, бо формальна підстава: викладачі школи обираються Радою КВРТТ, а не призначаються шкільним начальством³², виглядає бюрократичним вивертом.

Ще більше потерпали відділення від сваволі місцевої влади. Особливого переслідування зазнавала лекційна діяльність товариств. Не встигло Одеське відділення організувати на влаштованій ним же виставці досягнень ремісничої і професійної освіти лекції, зміст яких повністю відповідав тематиці виставки, як відразу на адресу Ради надійшов запит одеського градоначальника із грізним окриком: “Хто дозволив!?”³³. Щоб одержати відповідний дозвіл, потрібно було надсилати до канцелярії градоначальника розгорнуті плани лекцій навіть з таких “крамольних” тем, як: “Електричні хвилі і передача енергії без дроту”³⁴. Окрім того, до приміщення, де проходила лекція, обов’язково призначався спостерігач із місцевих чиновників³⁵. Дякуючи такій “підтримці”, виставка завдала ОВРТТ матеріальних збитків і принесла чимало інших неприємностей.

Функції визначати наукову достовірність теми і доречність змісту тієї чи іншої лекції брали на себе не тільки градоначальники, але й губернатори. Так харківський губернатор не дозволив ХВРТТ організувати лекцію на тему: “Населення і князь у перші віки існування Російської держави”³⁶. У червні 1912 р. Постійній комісії у справі технічної освіти при Харківському відділенні повністю заборонили читання лекцій з історичної, соціальної та філософської проблематики³⁷. Подібних прикладів можна навести чимало. Справа в тому, що Ради товариств ретельно фіксували всі факти, які свідчили про перешкоджання їхній роботі з боку місцевих органів. У них була можливість привернути увагу центрального

органу і на столичному рівні добитися відміни принаймні найбільш одіозних заборон. Але й місцева бюрократія не дрімала. Керуючись неписаним, але дуже зручним правилом: “Заборонено все, що не дозволено”, і, побоюючись всіляких небажаних ексцесів на численних зібраннях у вигляді антиурядових закликів, поширення прокламацій тощо, воліла за краще – не дозволяти. У ході тривалого протистояння чиновницької раті й інтелігенції, яка входила до відділень технічного та інших легальних товариств, і викристалізувалися елементи громадянського суспільства.

Таким чином, архівні джерела, у яких відбилася історія відділень РГТ в Україні, проливають світло на ті сторони повсякденного життя товариств, які в силу різних причин замовчувалися їхніми друкованими виданнями, дають поживу для роздумів щодо витоків та перспектив формування громадянського суспільства, повнішого використання історичної спадщини для цілеспрямованої роботи в цьому напрямку.

1. Див.: Демченко Т.Д. М. Поддерегін: життя і діяльність // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернівці, 1991. – С. 32–33.
2. Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7–8. – С. 22.
3. Булдаков В. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 87–88.
4. Люта О. Діяльність відділень Російського технічного товариства Херсонської губернії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К. – Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 437–445.
5. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 977. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–224.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 14262. – Арк. 6.
7. Там само. – Арк. 1.
8. Там само. – Арк. 2, 4.
9. Там само. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 3267. – Арк. 50.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 309. – Арк. 9.
11. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 10. – Спр. 18. – Арк. 13, 17.
12. Лазанська Т. “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169.
13. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8–27.
14. Там само. – Арк. 12а.

15. ДАОО. – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 4.
16. ДАМО. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 782. – Арк. 50.
17. ДАОО. – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 2, 15.
18. Там само. – Спр. 586. – Арк. 90.
19. Там само. – Спр. 349. – Арк. 31.
20. Там само.
21. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–27.
22. ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 50.
23. Там само. – Арк. 52.
24. ДАОО. – Ф.117. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 1.
25. Там само. – Спр.152. – Арк. 1–3.
26. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 86. – Арк. 49.
27. Там само. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 69.
28. Там само. – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 86. – Арк. 49.
29. Там само. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 8.
30. Там само. – Спр. 166. – Арк. 60.
31. *Миллюков П.Н.* Воспоминания. – М., 1991. – С. 117.
32. ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 14.
33. ДАОО. – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 118.
34. Там само. – Спр. 319. – Арк. 4.
35. Там само. – Спр. 526. – Арк. 1.
36. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 285. – Спр. 224. – Арк. 16.
37. Там само. – Арк. 72.

Demchenko Tamara

***ARCHIVES SOURCES ON THE CULTURAL AND EDUCATIONAL
WORK OF DEPARTMENTS OF THE RUSSIAN TECHNICAL
SOCIETY IN UKRAINE.***

The article deals with the bibliographic analysis of documents kept in special and free-access reserves of Ukrainian archives, which possess materials referring to the course and results of cultural and educational activity of the Russian Technical Society branches in Ukraine.